

VEKERDI LÁSZLÓ

Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)

BELÉNYI GYULA KÖNYVÉRŐL

Belényi Gyula könyve sokkal többről szól, mint amit a mértéktartóan pontos cím ígér, de ez a több mind a címben meghatározott téma jobb megértését szolgálja, helyesebben éppen ez teszi lehetővé egy bonyolult és pusztító település- (és nemcsak település) politikai folyamat megértését. Ezért kerül ez a szűk két évtized bő két évszázadot felölelő történelmi elemzés keretébe. De már itt hangsúlyozni szeretném, hogy az alföldi városhálózat kialakulását és fejlődését bemutató gondos várostörténeti elemzés a hosszú távú történeti megértést segíti, és semmiképpen sem szolgál a tárgyalt két évtized erőszakos és ostoba gazdasági, településtervezési, városrendezési, ipartelepítési, mezőgazdasági, közigazgatási, politikai döntéseinek és intézkedéseinek valamiféle mentsége gyanánt. Épp ellenkezőleg, ez a *longue durée* azt segít megérteni, helyesebben éppen ez teszi lehetővé a megértését, hogy miért és hogyan vészelhették át az Alföld városai a közvetlen és durva párt-diktatúra – pusztításában majdhogynem a török-dúlással felérő – esztendeit.

A táj, a klíma, a hozzájuk igazított gazdálkodási forma eleve a viszonylag népes és nagyhatárú települések kialakulásának kedvezett az Alföldön, de csak a hosszú török megszállás, majd utána az elnéptelenedett területek újratelepítési politikája, valamint a spontán migrációs folyamatok véglegesítették a jellegzetes alföldi városhálózatot. „Egyidejűleg az Alföldön kialakult a településhálózatnak az a belső hierarchiája (a nagy, a közepes és a kis települések szervezete), amely a következő másfél évszázadban már keveset változott, azaz ezt követően a városmobilitás – egyik kategóriából a másikba kerülés – már viszonylag kicsiny volt. Ami gondolatmenetünk szempontjából a legfontosabb, az az, hogy az újratelepülés folyamata bár módosította, de alapvetően nem változtatta meg az alföld ritka, nagy határú és népes mezővárosokkal jellemezhető településszerkezetét. Ugyan több hatalmas területű város határában keletkeztek vagy éledtek újra és szakadtak ki kisebb települések, de az aprófalvas településhálózat nem rekonstruálódott.” A 18. század során „azután megkezdődött a mezőgazdasági termelés súlypontjának áthelyezése a külterjes, legeltető állattartásról a növénytermelésre”, és a szántóföldi gazdálkodás térnyerésével párhuzamosan a tanyásodás kibontakozása.

A könyv nagy érdemeinek egyike a tanya-kérdés gazdag történeti irodalomra hivatkozó tömör elemzése, tágas mezőgazdaság-, társadalom- és településtörténeti keretekben. Külön említést érdemel, ahogyan elismerés és kritika kellő kiegyensúlyozottságával ismerteti Erdei Ferenc úttörő vizsgálatait, s ahogyan szembeállítja a nagy szociológus korai teoretikus nézeteit későbbi kényszerű (és kényszeredett) politikai gyakorlatával. Belényi látja jól, hogy a városi ház – tanyasi üzem polaritás mindig is csak a tanyák egy részére volt érvényes; a tanyásodás sokkalta bonyolultabb, többretű és időben változó folyamat, amely magánál Erdeinél is végül a „város és vidéke” koncepciójában ol-

dódott fel. A későbbi alföldi városfejlődés szempontjából Belényi elsősorban azt hangsúlyozza, „hogy a tágas városi határ tanyákkal való fokozatos, s majd a 19. század második felétől különösen tömeges benépesülése a klasszikus nyugat-európai településfejlődési modell egyfajta inverz folyamatának fogható fel. Nem a kis települések tömegéből emelkedtek ki a népesebb, azok számára központul szolgáló nagyobbak, hanem magukból a népesebb településekből indult meg a néptelen vidéki területek irányába egy olyan kiáramlás, amely több fejlődési fokozaton át, a környék kis településekkel (tanyákkal) való benépesedéséhez vezetett”.

A tanyásodás önmagában is az alföldi városfejlődés különlegességére utal. A szabályos európai városfejlődéssel ellentétben az Alföldön tisztán vagy majdnem tisztán mezőgazdasági alapon indult meg rohamos és nem egy esetben teljes értékű urbanizáció, a különféle városi funkciók egész spektrumának gyors kibontakozásával. Belényi „agrárvárosok” névvel különbözteti meg őket az elsősorban ipari és kereskedelmi tevékenységre épülő tipikus európai fejlődésű városoktól, és a 19. század második felében bekövetkezett gyors felfutásuk és urbanizációjuk hátterében felvillantja a kedvező gazdasági, közjogi, intézményi, közlekedésügyi, kulturális, társadalmi és politikai tényezők konjunkturális ko incidenciáját. Ám a gazdasági és piaci konjunktúra multával már a 20. század elejétől kezdve megtorpan a fejlődés, a mezőgazdasági „egylábonállás” fejlődési zavarokra vezet, az adottságoknak megfelelő iparosítás (pl. mezőgazdasági és malomipari gépgyártás) régióba való vonzásának elmulasztása megbosszulja magát, a legtöbb agrárvárosban stagnálás vagy egyenesen hanyatlás észlelhető, olykor még demográfiai téren is. Csak néhány városnak sikerült a dekonjunktúrához idejében alkalmazkodnia, Kecskemétnek például a minőségi gyümölcstermelésre alapuló élelmiszeriparral, vagy Szegednek és Debrecennek, amelyek egyébként is elérték már az iparosodás olyan fokát, hogy kiléphettek a jellegzetes agrárvárosi „egylábonállásból”.

Az ipar különben még a kisebb agrárvárosokból sem hiányzott soha teljesen: jellegzetes és főleg a mezőgazdasági termelést szolgáló kisipar formájában jelen van, akár még nagyobb arányban is, mint a honi városokban általában; azonban – és etekintetben az egyébként aránylag iparosodott városok sem kivételek – képtelenek jelentősebb városi fejlődést lehetővé tevő gazdasági (ipari, kereskedelmi, piaci, pénzügyi) potenciál koncentrálására. Az alkalmazkodási gondokat később sok esetben nagyságrendekkel növelte a háború és a trianoni béke. „A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar noha a termelés összességében e negyedszázadban is nőtt, elveszítette azt a húzó, dinamizáló szerepét, amelyet a magyar gazdaság egészén belül a dualizmus korában, különösen annak első felében betöltött. Ettől kezdve a hazai gazdaságpolitikai törekvések középpontjába az importálló iparosítás került.” Az alföldi városok iparosodásában a két világháború közti fejlődés sem hozta meg a már régen esedékes fordulatot, bár az ország megcsonkulása következtében az Alföld jelentősége általában felértékelődött, és néhány város, elsősorban Debrecen és Szeged, kulturális és közigazgatási funkcióinak megnövekedése miatt bizonyos urbanizációs előnyre is szert tett.

Ez a rövid összegezés még érzékeltetni is alig tudhatja azt a statisztikai adatok és táblázatok tömegével alátámasztott és városokkénti bontásban bemutatott szakszerű folyamatábrázolást, amellyel Belényi előkészíti az alföldi városok 1944 tavaszával kezdődő kálváriáját. A német megszállás pillanatától hosszú éveken át tartó szenvedéseket a könyv, a statisztikai adatok tükrében, elsősorban a városokat a legaktívabb, vállalkozásra leginkább képes és kész rétegüktől való megfosztásának a szemszögéből mutatja

be. Ezek a politikailag gerjesztett nagy demográfiai katasztrófák sokkal erősebben hatottak az agrárvárosok társadalmi szerkezetének a megváltozására a földosztásnál.

A földosztás hatását Belényi országos összehasonlításban mutatja be, a városokként kiosztható földterületek és az egy igénylőnek átlagosan juttatott katasztrális holdak függvényében. Az Alföldön a birtoknagyságok történeti alakulása következtében kevesebb volt a kiosztható föld az országos átlagnál, az egy igénylőnek juttatott föld viszont általában nagyobb, mivel a bizottságok – melyekben többnyire az agrárproletárok voltak túlsúlyban – életképes parcellák kialakítására törekedtek. Így az agrárvárosokban jelentős nincstelen földmunkás réteg maradt, a több munkást foglalkoztató nagyobb birtoktestek felszámolásával egyre inkább munka nélkül. Ők csakúgy mint később a kulákként földjüktől megfosztott gazdagparasztok és a téveszesítéstől menekülő az erőltetett iparosítás ideális, olcsó munkaerőbázisát szolgáltatták, újabb nagy migrációs hullámot indukálva, mivel az iparosítás nagyberuházásai még véletlenül sem az Alföld területén történtek. A településpolitika különböző tervei és manifesztációi részben ugyanezt a célt szolgálták, legalábbis 1949-től, amikor az egyre inkább elkerülhetetlennek ítélt háború tévhitte a nehézipari nagyberuházásokat még az addiginál is inkább az alföldi régió kivül, a „védettebb” hátsószakban igyekezett tömöríteni.

De már az 1948–49 előtti, a még viszonylag demokratikusként számon tartott többpártrendszerű korszak központi településfejlesztési elgondolásait az alföldi régió elhanyagolása és háttérbe szorítása jellemezte. „Az a modernizációs út, amelyet az alföldi városok adottságaikból kiindulva a maguk számára a legjárhatóbbnak tartottak nem felelt meg a hároméves terv céljainak kialakításában döntő szerepet játszó munkáspártok elképzeléseinek, törekvéseinek.” Pedig az alföldi városok reálisan jelölték meg az élelmiszeriparban és másodsorban a könnyűiparban a fejlesztés feladatait: adottságaikat tekintve „továbbfejlődésüknek nyilvánvalóan ez lett volna a legtermészetesebb útja”. De az Országos Tervhivatal, „élve az ebben a tekintetben már 1947-ben is széleskörű cselekvési lehetőségeivel, általában nem akceptálta az alföldi városok terveiben megfogalmazott törekvéseket”. Az alföldi városok századelő óta esedékes és egyre sürgetőbb modernizációja újból elmaradt, 1949 után pedig a fokozódó centralizáció a városok önállóságának elsorvasztásával együtt háttérbe szorította magát a terület- és településfejlesztést is. Tervek ugyan mindig készültek, ám ezek inkább csak különböző intézetek és értelmiségi csoportok érdekellentéteinek szolgáltak ütköző gyanánt, a tényleges és lényeges politikai döntések ezektől a mindenkori politikai igényeket kielégíteni igyekvő tervektől többé-kevésbé függetlenül, pillanatnyi ideológiai és technikai kényszerek és prakticista megfontolások hatására születtek. Bornírt és a humán faktorokat figyelmen kívül hagyó elgondolások keletkeztek így (és sajnos gyakran meg is valósultak); el egészen – jóval megelőzve Ceausescut – a lakosságkoncentráció és a falurombolás tervéig. Ugyanez a hektikus önkényesség jellemezte az igazgatási reformterveket és a területi igazgatás módosításait, a Szovjetunió mintájára elképzelt „rajonírozástól” és a „nagy természetátalakító” tervektől azonban megóvta az országot a „Dicső Sztálin” halála és az 1953 nyarán bekövetkező józanabb politika.

Belényi hangsúlyozza, hogy a kormányprogramban meghirdetett belpolitikai korrekciók, elsősorban a gazdaságpolitikai prioritások megváltoztatásán keresztül, a terület- és településfejlesztési tervekben is éreztették hatásukat. És éreztették hatásukat mindenekelőtt az életszínvonal megjavítására, a fogyasztás növelésére, az elosztás terén addig tapasztalható hátrányos megkülönböztetések csökkentésére irányuló döntések. Mindezek következtében megindult a munkaerő visszaáramlása az iparból a mezőgaz-

daságba, márcsak azért is, mert a nehézipari beruházások leálltak. De „a gazdaságpolitikai intézkedések számos vonatkozásban, így területfejlesztési szempontból is átgondolatlanok voltak”, Rákosi és Gerő pedig igyekezett mindenben akadályozni „az 1953 júniusa előtti politika korrigálását”. A gazdaságpolitikai intézkedések így nem vezettek komoly fordulathoz az alföldi városok helyzetében. Holott a Nagy Imre és köre által „1954 októberében megfogalmazott iparosítási koncepció, amely a hazai szükségletek »reális alapján«, a »tényleges lehetőségekkel« számolva és nem a nehéz- és a hadiipar valóban »kalandor« jellegű fejlesztését folytatva képzelte el az iparosítást, messzemenően kedvező lett volna az alföldi városok számára. Olyan modernizációs lehetőséget kínált volna, amely elkerüli az 1948 utáni gazdaságpolitika tévútját, de mentes az egyoldalú újra-agrarizálódás illúziójától is. (Mintegy e dolgozat alapgondolataként ismét hangsúlyozzuk: az alföldi agrárvárosok megújulása gazdasági funkcióik továbbfejlődésétől és nem a régi gazdasági szerkezet visszaállításától volt remélhető. Ez a megújulás azonban nem volt elérhető a régi szerkezet durva lerombolásával sem, miként történt 1948 után, mert az csak gyors gazdasági-társadalmi leépüléshez vezethetett, hanem kizárólag az adottságokra építő, tehát a tegnapi agrárjelleg mint fő történelmi örökséget is figyelembe vevő modernizációval.)”

A következőkben a könyv azt mutatja meg, statisztikai-demográfiai adatok és táblázatok tömegével és megcáfolhatatlanul, hogy éppen ezek a zárójelben közölt életfontosságú feltételek nem teljesültek. A tervek továbbra is a tényleges adottságoknak és lehetőségeknek fittyet hányva, íróasztal mellett születtek és a mindenkori hatalom érdekeit lesve készültek. (Félelmetes, ahogyan elsőrendű szakemberek a Nagy Imre–Rákosi közötti hatalmi harc rövid időszakában szinte hónaponként változtattak terveiken, a deklarált elvekkel ellentétben a „helyi igazgatás cselekvési szabadságát olyan mértékben szűkítették, amilyen mértékben az újkori történelmünk során még sohasem”, és nem változott „az Alföld településhálózatának, benne az agrárvárosoknak a politikai megítélése sem”. A hatvanas évek elején született „településpolitikai korrekciók” az Alföld településhálózatát egy merev alá-fölérendeltségi rendszerbe sorolták, és „a javak központosított újraelosztása során az állami fejlesztési forrásokat e besorolás függvényében »adták le« az egyes településeknek. (Tulajdonképpen itt válik a legérthetőbbé, hogy a magas szintű, speciális szaktudással rendelkező értelmiség ismeretei révén hogyan tett szert hatalmi befolyásra. A döntéshozó politikusok ugyanis nyilvánvalóan nem rendelkeztek megfelelő ismeretekkel, s ezért egyszerűen átvették a szakértelmiségiek javaslatait, vagy azok egy részét.)” A szakértelmiségiek pedig eleve igyekeztek véleményüket a hatalom szájaíze szerint formálni. A terveket és az eredményeket részletesen ismerteti a könyv, a vidéki ipartelepítés „koncentrált dekoncentrálásnak” nevezett módszerétől (amely néhány nagy vidéki városra, köztük két alföldire, Szegedre és Debrecenre, „osztotta le” a településfejlesztési energiákat, a vidék vidékévé degradálva a kisebb városokat) el egészen a kistelepülések és a tanyavilág tervszerű elsorvasztásáig. Következésképpen továbbra is „elsősorban a munkaerő vándorolt az ipari központokba és nem az ipar települt a munkaerő-felesleggel rendelkező (munkanélküliséggel sújtott) területekre”. Az „ipari decentralizáció gondolatának felvetése és felemás megvalósítása mindvégig központi kezdeményezésre, az érintett régiók vezetésének és főleg lakosságának a feje fölött, elképzeléseiknek és törekvéseiknek figyelmen kívül hagyásával történt”. A tervek szerzői – ismételjük meg: többnyire magasan kvalifikált szakemberek és egyetemi tanárok – „egy olyan, íróasztal mellett született eszmerendszerből indultak ki, s azt kívánták átültetni a valóságba, amely nem törődött azzal, hogy a ter-

vezett átalakulásokért milyen árat kell fizetniök az embereknek”. Belényi Gyula az abszolutista államhoz hasonlítja a kialakult „államszervezési modellt”, amennyiben „a hatalom korlátlan birtokosának, az MSZMP vezetésének döntéseit az egykori kameralista értelmiség szerepéhez hasonlóan szakértői előkészítéssel kívánta megalapozni”. A hasonlat találó, csak éppen a hatalom korlátlan birtokosai ezek fényérvnyire Mária Terézia udvarától vagy II. Józseftől, a „kameralista értelmiség” egy Pászthory Sándortól (Egyházásfalú szülöttétől) vagy egy Hajnóczytól. Egyházásfalut azért említem, hogy figyelmeztessenek rá, lett volna éppen „szakértelem” ma is, amire egy felvilágosultabb hatalom támaszkodhatott volna. De az MSZMP abszolutizmusnak nem az értelem kellett. Csak az értelmiség. Az értelem ugyanis soha nem hagyhatja figyelmen kívül, „hogya a tervezett átalakulásokért milyen árat kell fizetniök az embereknek”. De térjünk vissza a recenzióhoz.

A könyv negyedik fejezete „Gazdaság és társadalom 1948–1963” cím alatt lényegében az emberek által fizetett árat ismerteti. Az első rész: „A gazdasági alapfunkciók átalakulása: az iparfejlődés problémái”, híven a könyv eddigi módszeréhez, adatok tömegével és jól áttekinthető táblázatokkal mutatja be az ország egészébe ágyazottan az alföldi települések sorsát a nagy tulajdonforma-váltás után kialakított új gazdasági keretekben. Rögtön előljáróban leszögezi, hogy az 1940-es évek vége és az 1960-as évek első fele közötti másfél évtizedben bekövetkezett változások az alföldi városok szempontjából összességükben kedvezőtlenek voltak. „E változások következtében hosszú időre aktualitásukat veszítették azok a modernizációs elképzelések, amelyek a helyi adottságokra, a gazdaság itteni sajátos erőforrásaira alapozva, beleértve az emberi erőforrások specifikumait is, óhajtották e városok korszerűsítését megvalósítani.” Nem egyszerűen csak a mezőgazdaság általános leértékelődéséről és az élelmiszeripar elképesztő költségvetési elhanyagolásáról volt szó („az 1940-es évek második felétől az 1960-as évek elejéig terjedő időszakban az ipari beruházások 2/3-át fordították az anyag- és energiatermelés finanszírozására, ellenben mindössze 1/10-ét az élelmiszeriparra”). Leépítették a Szegeden például régi és meglehetősen nagy hagyományokkal rendelkező könnyűipart is, elsősorban a kis- és közepes nagyságú üzemeket. „Az ágazati visszafejlesztés negatív hatását fokozta tehát az erőteljes vállalati koncentrációs és centralizációs folyamat, mert a megszüntetéstől elsősorban fenyegetett, majd ténylegesen meg is szüntetett kisüzemek nagyobb arányban fordultak elő az alföldi városokban.” Az alföldi városok iparában a kisipari szektornak mindig is nagyobb volt a súlya, mint országosan, így lerombolása is súlyosabban érintette ezeket a városokat. „A kisipar gyors ütemű leépítésének a célja bevallottan az volt, hogy ebben a szektorban lekötött munkaerőt felszabadítsák, s átirányítsák az állami nagyiparba.” A kívülről telepített nagyipar önmagában pedig – Martfű példája mutatja – nem szerepelt városfejlesztő tényezőként. A helyileg viszonylag fejlettebb gazdasági ágak és vállalkozási formák, „amelyek további fejlesztésére mind a természeti mind az emberi erőforrások a legalkalmasabbak lettek volna, a fent vázolt módon messze leértékelődtek. Mindezek következményeképpen az 1950-es évek elején Kecskeméttől Mátészalkáig, Hódmezővásárhelytől Jászberényig százával álltak bezárva, leszerelve a kisebb-nagyobb élelmiszer- (malmok, olajütők, szeszfőzdék, ecetgyárak, bőrfeldolgozók, szőrmegyárak, vágóhidak, konzervgyárak stb.) és könnyűipari (textil- és cipőgyárak) üzemek. Az épületeket bezárták, jobb esetben (például a kecskeméti Dextrose gyárat) raktárként hasznosították, az alkalmazottakat túlnyomó részben szélnek eresztették.” S ha egyáltalában történt az alföldi városokban nagyobb ipari beruházás, azt – mint Debrecenben a viszonylag sikeres Gördülőcsapágygyárat – poli-

tikai és KGST szempontok motiválták, és mégcsak fel sem merült az Alföldön olyannyira szükséges és természetes mezőgazdasági gépgyártás gondolata. A gazdaságpolitikai „korrekciók” következtében az „ugyanazt amit eddig, csak valamivel jobban” elv alapján a periódus vége felé a nagyobb alföldi városokban a budapesti „centrum” sohasem teljes értékű és nem önálló „perifériáiként” megjelentek kisebb-nagyobb üzemek és kihelyezett üzemszervezetek, a bőséges és olcsó munkaerő helyi hasznosításával cserélve fel a koraötvenes évek irdatlan mértékű ingázását. Az utolsó nagy erőszakos téveszesítési hullám befejeztével lassan a mezőgazdaság termelőereje is regenerálódni kezdett, megjelenhettek az élelmiszeripar első tétova kezdeményei, mindez azonban már csak a következő korszakban éreztette a hatását. Nem utolsó sorban annak köszönhetően, hogy az alföldi városok a kedvezőtlen körülmények közepette és ellenére valamelyest megőrizték jellegzetességeiket és hagyományait, amint magángazdálkodó is az Alföld tanjain maradt meg legtöbb, és vészelt át a nehéz időket. „Paradox jelenség: az 1950–1960-as években az ország gazdaságilag kevésbé fejlett, s különösen az 1948–1963 közötti időszakban igen nehéz időket megélt régiója, az Alföld, s benne kitüntetetten az alföldi agrárvárosok őriztek meg talán a legtöbbet a magánvállalkozás szelleméből, s az arra épülő polgári értékrendből.”

A fejezet második pontja a paraszttársadalom átalakulását ismerteti. „1949-ben az alföldi agrárvárosok lakosságának több mint fele élt a mezőgazdaságból. Ez az arány 1970-re a népesség alig több mint negyedére csökkent. Az 1949–1970 közötti időszakban az alföldi városokban lezajlott társadalmi változások közül ez volt az egyik legalapvetőbb, olyan, amely e városok jellegét is mélyen érintette.” Híven eddigi eljárásához, Belényi Gyula most is az ország egészének a keretében mutatja be és elemzi a változásokat, és a magyar társadalomtörténetben példátlan iramú foglalkozási átrétegeződést széles összehasonlító történelmi távlatban értékeli. „Angliában 100, Németországban 80 év kellett ahhoz, hogy a mezőgazdasági keresők aránya az összes kereső feléről a negyedére csökkenjen, míg Magyarországon ez az 1949–1970 közötti 21 évben zajlott le! Ez a messze-messze túlhajtott ütem mással, mint az államnak a gazdaság- és társadalomtörténelmi folyamatokba történt durva beavatkozásával nem magyarázható. Ennek a hatalmas társadalmi terheit pedig elsősorban a parasztság, illetve a belőle (felnyitottkori mobilitással) kialakult úgynevezett újmunkás réteg viselte!” Agrárproletártól gazdagparasztig, más-más formában, mindenki megfizette az árát.

Az 1940-es évek végén az alföldi városok 800 ezres paraszttársadalmának még a magántulajdon volt a fő strukturáló tényezője. A tulajdonviszonyok radikális átalakításának következtében az egész paraszttársadalomban (amint nagyjából az egész honi társadalomban) egy nagyarányú lefelé irányuló egyenlősítő tendencia bontakozott ki, de más-más jellegzetességekkel a paraszttársadalom két pólusán. „Az 1949–1963 közötti időszakban az agrárproletárok közel egy évszázados múltra visszatekintő, hagyományos rétegei eltűntek a paraszttársadalom strukturájából. Megszűnt az uradalmi cselédeknek az alföldi városokban egyébként sem jelentős csoportja, de eltűntek a cselédség más formái is, miként a hagyományos summás és napszámos rétegek is. Mindazonáltal akár tsz-be, akár állami gazdaságba kerültek, akár valamilyen ipari munkahelyen kötöttek ki, az általuk befutott intragenerációs mobilitási pályák nagyon alacsony ívűek voltak. Élet- és munkakörülményeik alig változtak – ha éppen nem romlottak és jövedelmük színvonala sem emelkedett. Kedvező változást jelentett viszont az, s ez nem lebecsülendő, hogy az extenzív iparosítás első éveiben jóval könnyebben kaptak munkát, mint korábban. A nemzedékek közötti mobilitás formájában viszont esetenként az ő

gyermekük is a siker reményében célozhattak meg egyes szakmunkás pályákat, főleg olyanokat (bányászat, vasipar), amelyek presztízse a városi fiatalok szemében már csökkent.”

Az agrárproletáriátushoz hasonlóan az alföldi városokban a gazdagparaszság is nagyobb arányban volt képviselve, mint egyebütt az országban. 1949-ben az ország 50 kat. hold feletti parasztgazdaságának „1/3-a alföldi város határában terült el. Ez a réteg a számából és a kezén lévő földterület, állatállomány és gazdasági felszerelés nagyságából következő gazdasági ereje mellett az 1940-es évek végéig sokat megőrzött társadalmi hegemoniájából – magatartásmintái, értékrendje irányadónak számított különösen a kisebb agrárvárosok társadalmában – és politikai befolyásából is. Legkorábban azonban éppen ez utóbbi területen kezdődött meg visszaszorulása, hiszen legismertebb politikai exponenseik egy része még a tulajdonképpeni »kulákpolitika« megkezdése előtt kiszorult előbb a Kisgazdapártból, e réteg 1944–1947 közötti fő politikai szervezetéből, majd magából a politikai életből is”. Belényi Gyula megemlíti röviden a réteg néhány ismertebb képviselőjének a sorsát, azután példával szemlélítve, számszerűen összegezi az 1949-től felgyorsult teljes felszámolásuknak a történetét és módszereit, a kényszerhasznosításoktól a különféle gazdasági fortélyokon keresztül a kitelepítésekig és büntető-eljárásokig. „A gazdagparaszság tömeges gazdasági tönkremenetele következtében 1953 körülre az alföldi agrárvárosokban is olyan, egy évtizeddel korábban még elképzelhetetlen helyzet alakult ki, hogy más paraszti rétegekhez képest aránylag ebből a körből léptek ki a legtöbben a mezőgazdaságból és vállaltak más gazdasági ágban, mindenképp az iparban munkát.” 1956 után „a volt gazdagparasztok egy kisebb része bizonyos korlátok között vissza tudott illeszkedni városaink társadalmába”; maga a réteg azonban eltűnt, sokan a városukból is messze költöztek.

Könnyebbre fordult 1956 után a középparasztok sorsa; mert „míg az MDP-korszakban mindenki gyanús volt, aki magántulajdonnal rendelkezett, most a 10–20 holdas középparasztok jóval nagyobb szerepet játszhattak a frissen megszervezett tsz-ek, sőt olykor maguknak a városoknak a vezetésében, hiszen az 1950–1960-as évek fordulóján a hozzáértés, a tapasztalat és az irányító készség elismertsége ismét növekedni kezdett”. Eltartott azért még néhány évig, amíg a hozzáértés hatása észlelhető mértékben megnyilvánulhatott. A kis- és középparasztság kilépése a mezőgazdaságból az 1950-es évek végén, az 1960-as évek első felében ismét tömeges lett, az 1958 végén megindított nagy tsz-szervezési kampány hatására. „A gazdaság »egyetlen nagy terv« alapján, tervbontással történő irányítása a gyakorlatban bürokratikus, a piaci szabályozást kikiktató eszközök alkalmazásához vezetett, s végeredményben olyan viszonyokat próbált meghonosítani, amelyeket az alföldi városok önálló döntésekhez szokott, maga-ura parasztjai nagyon sérelmesnek éreztek. Gazdálkodásuk ugyanis sok évtizeddel korábban elérte már azt a fejlettségi szintet, hogy a vetésszerkezettől az agrotechnikai eljárásokon át a piaci értékesítésig terjedő döntéseket ők maguk hozhassák meg.” Ettől fosztotta meg őket kollektíve az új „államszervezési modell”, még akkor is, ha egyiküket-másikat egyénileg netán kisebb-nagyobb vezető állásokba juttatta. Egyebek közt ez is okozta a mezőgazdaság tömeges elhagyását. „Ez a heves, tömeges kiáramlási folyamat csak az 1960-as évek derekára csillapult le. Egy 1964-ben készített összefoglaló igényű megyei elemzés már azt állapította meg, hogy »a termelőszövetkezetekből megszűnt a kilépési szándék. A termelőszövetkezeti tagok döntő többsége belátta a nagyüzemi gazdálkodás megváltozhatatlanságát, ugyanakkor jelenlegi helyzetüket emberileg és gazdaságilag előnyösebbnek ismerik el, mint a korábbi.« Bár a mondat második része

inkább a megyei tanácsi bürokrácia szemléletének illusztrálására alkalmas, semmint a tsz-tagok valódi hangulatának jellemzésére, időszakunk végén valóban fontos változási folyamatok első jeleit lehet tapasztalni.”

Belényi néhány szóban utal ezekre is, azonban ennek a kifejtése már egy újabb, ugyanilyen türelmes, alapos és eredeti kutatásokra alapuló, ugyanilyen értő gonddal megírt könyvnek lenne a feladata, mint az itt recenzált. Reméljük, hogy Belényi Gyula s méginkább persze a jelen könyv megjelenését lehetővé tevő intézmények vállalkoznak a folytatásra, márcsak a jelen nagy és ugyancsak kegyetlenül gyors tulajdonváltási folyamat jobb megértésének a kedvéért is. Hiszen *mutatis mutandis* a jelenlegi nagy átrétegződési és modernizációs folyamatra is feltehetőek Belényi kérdései és elismételhető megfontolt válasza:

„Vajon a foglalkozási átrétegződés sok évtizedes folyamatának hirtelen felgyorsulása, felgyorsítása egy olyan funkcionális megújulás társadalmi kifejeződése volt-e, amely képes volt megállítani e települések, s tágabban az alföldi régió országon belüli tévesztését és leküzdeni e települések jó részének belső stagnálását? Másként fogalmazva: az agrárjelleg gyors elhalványulása garantálta-e önmagában e településrendszer korszerűsödését?

A tömör, ezért persze szükségképpen leegyszerűsített válasz csak tagadó lehet.”

(A Nagyalföld Alapítvány, A Magyar Tudományos Akadémia Szegedi Területi Bizottsága és Szeged város Önkormányzata támogatásával kiadja a Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1996.)